

Luidklok in Ferwerd.

Foto gemaakt door Sjoeke Benoist

Lesbrief

project Uitluiden & Inluiden nieuwe gemeente Noardeast-Fryslân

---

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	3
Luidklokkenproject: de introductie	4
Geschiedenis drie gemeenten	5
Algemene informatie torens	12
Kerktorens	18
Windhanen	21
Klokken (luid-)	23
Lesidee	28
Wedstrijd basisscholen	29
Bronvermelding beeldmateriaal	31

UITLUIDEN INLUIDEN

Over het project

Inleiding

De vier noordelijke gemeenten in het gebied, Dongeradeel, Dantumadiel, Ferwerderadiel en Kollumerland c.a. hebben een overeenkomst gesloten om per 1 januari 2019 ambtelijk te fuseren, in de vorm van een gemeenschappelijke regeling. Oorspronkelijk was het de bedoeling deze vier gemeenten ook bestuurlijk te laten fuseren, maar Dantumadiel zag hier in de loop van 2016 vanaf en zal (bestuurlijk) een zelfstandige gemeente blijven. De overige gemeenten zullen op 1 januari 2019 fuseren tot de nieuwe gemeente Noardeast Fryslân.

De heer Feike van der Zee uit Lioessens kreeg aan de hand van bovenstaande het idee om de nieuwe gemeente op een speciale manier in te luiden. Hij bracht zijn idee onder de aandacht van de gemeente Dongeradeel en zij ontvingen het plan met de naam 'Uitluiden, inluiden' zeer enthousiast. In deze uitgebreide lesbrief zal het idee verder worden omschreven, maar vindt u ook informatie over (kerk-)torens, windhanen, luidklokken en een stukje geschiedenis van de drie gemeenten. Maar daar stopt het niet. Besloten is om ook een wedstrijd uit te schrijven waar alle basisscholen in de gemeenten Dongeradeel, Ferwerderadiel en Kollumerland c.a. aan mee kunnen doen. Waar deze wedstrijd precies over gaat kunt u verderop lezen.

Op deze manier hopen we dat de kinderen niet alleen iets te weten komen over de geschiedenis van de gemeenten, de cultuurhistorische waarde van kerktorens en luidklokken, maar dat zij ook geïnspireerd raken om hun creativiteit los te laten tijdens deze super leuke wedstrijd.

LUIDKLOKKENPROJECT

De introductie

Het noordoosten van Fryslân is rijk aan kerken, torens en luidklokken. Vrijwel elk dorp heeft tenminste een luidklok. Om te vieren dat de nieuwe fusiegemeente Noardeast-Fryslân een feit is, gaan we met behulp van deze klokken een spektakelstuk maken.

Concreet gaat het om het volgende: Vanuit de randen van de nieuwe gemeente laten we alle klokken een half uur luiden. Als je dat in cirkels doet komen we steeds dichterbij Dokkum, de nieuwe hoofdstad. Vanuit de buitenste cirkel beginnen de klokken op een bepaald tijdstip tegelijk te luiden. Na tien minuten volgen de luidklokken tussen de buitenste cirkel en de volgende cirkel. Tien minuten later starten de klokken in de volgende cirkel te luiden. Etc. etc. Uiteindelijk bereikt een tsunami aan klokgelui de binnenste cirkel, Dokkum. En daar zal, begeleid door de beiaardier, een zanger het nieuwe gemeentelied zingen. Maar dit is niet zomaar een lied. Dit is het winnende lied van de wedstrijd die uitgeschreven is onder alle basisscholen in de drie gemeenten die gezamenlijk Noardeast-Fryslân zullen gaan vormen.

Samengevat:

Het basisonderwijs heeft een lesbrief over o.a. (kerk-)torens en luidklokken;

Er is een wedstrijd uitgeschreven voor basisscholen om een liedtekst te bedenken voor het nieuwe gemeentelied;

Het inluiden van de nieuwe gemeente zal geschieden door middel van luidklokken en het winnende lied zal voor het eerst gezongen worden. En hiermee zal de nieuwe gemeente een feit zijn! (Datum volgt z.s.m.).

STUKJE GESCHIEDENIS

Op 1 januari 2019 is er een nieuwe gemeente in Noordoost Friesland, genaamd Noardeast-Fryslân. Deze nieuwe gemeente is ontstaan uit de gemeenten Dongeradeel, Kollumerland c.a. en Ferwerderadiel. Ambtelijk hoort de gemeente Dantumadiel er ook bij, maar bestuurlijk niet. Deze gemeente zal na de fusie diensten gaan afnemen zonder dat ze zelf een ambtelijk apparaat heeft. In de nieuwe gemeente zullen meerdere talen gesproken worden, te weten Frysk, Nederlands en het Groningse dialect Kollumerlands of Kollumerpompsters dat in de dorpen Kollumerpomp, Munnekezijl, Warfstermolen en Burum gesproken wordt. Zij spreken dit dialect omdat deze dorpen dicht bij de provincie Groningen liggen.

DOKKUM

Dokkum zal de nieuwe hoofdplaats worden. Men denkt dat Dokkum gesticht is rond het jaar 754. Dit omdat Dokkum vanaf dat jaar historisch gezien voor het eerst genoemd is. In dat jaar werd namelijk Bonifatius in de omgeving van Dokkum vermoord. Daarom heeft Dokkum gekozen voor 754 als oprichtingsjaar. Over het ontstaan van de naam Dokkum (of zoals het vroeger wel heette, Dockinga of Dockynchirica) doen meerdere verhalen de ronde. Een ervan is dat de naam Dokkum ontstaan is uit het woord Tockingen. Dat is een nederzetting aan een tocht (brede sloot) of stroom. Vaststaat dat Dokkum vroeger een eigen gemeente was. In het wapen van Dokkum staat een halve maan. Deze verwijst naar de kruistocht (gepredikt door Olivier van Keulen in 1214) waar Dokkumers aan mee hebben gedaan.

In 1298 kreeg Dokkum stadsrechten. Tijdens de Tachtigjarige oorlog tegen Spanje werd ook Dokkum niet ontzien. Toen de Geuzen Dokkum in handen kregen werd de stad zwaar gestraft. De **Waalse Furie in Dokkum** was van 12 tot en met 15 september 1572. Dit was een bloedig ontzet door Waalse troepen in Spaanse dienst. *Een ontzet noemt men de situatie als de belegering van een stad, fort of andere plaats wordt doorbroken en de plek wordt bevrijd. Dit gebeurt door militaire hulp van buitenaf, en wordt vergemakkelijkt door bijvoorbeeld voedselgebrek, slechte weersomstandigheden of gebrek aan moreel bij de belegeraars.* Het ontzet moest een einde maken aan de gemeenschappelijke Geuzen-, boeren- en burgerbezetting van Dokkum onder leiding van hopman Sipke van Scheltema. De Walen hadden geen medelijden met de bewoners. Het ontzet ontaardde namelijk in grootschalige plunderingen en moordpartijen, gevolgd door een grote stadsbrand die een groot deel van de stad verwoestte. Na 1579, toen Dokkum zich aansloot bij de Unie van Utrecht*, begon een tijdperk van rust.

** De **Unie van Utrecht** is een op 23 januari 1579 getekende overeenkomst tussen een aantal Nederlandse gewesten, waarin werd overeengekomen dat men zich gezamenlijk zou inzetten om de Spanjaarden het land uit te jagen en waarin daarnaast een aantal staatkundige zaken werden geregeld op het gebied van bijvoorbeeld defensie.*

In 1597 vestigde de Friese Admiraliteit zich in Dokkum. Dit lijkt misschien vreemd, maar vroeger had Dokkum een open verbinding met de Lauwerszee. Maar omdat de open verbindingen met de zee dichtslibten werd het Admiraliteitskantoor in 1644 verhuisd

---

naar Harlingen. Het Admiraliteitshuis, waar nu Museum Dokkum is gevestigd, is nog steeds te bezichtigen. Was Dokkum tot aan dat moment een echte havenstad, in 1729 kwam daar definitief een einde aan toen de verbinding met de Lauwerszee afgesloten werd door de aanleg van de Dokkumer Nieuwe Zijlen. Vanaf dat moment ontwikkelde de gemeente Dokkum zich tot een op land georiënteerde gemeente. Dokkum stond en staat in de volksmond bekend als 'Arm Dokkum'. Zij dankt deze bijnaam aan de aanleg van de Stroobossertrekvaart rond 1654 wat helaas het faillissement voor de gemeente betekende. De inwoners van de gemeente Dokkum woonden tot 1925 binnen de bolwerken. In dat jaar werden delen van Oost- en West Dongeradeel en Dantumadiel aan de gemeente toegevoegd. Zo groeide de gemeente Dokkum. In 1984 werd besloten om samen te gaan met de gemeenten Oost- en Westdongeradeel *. Zo ontstond de gemeente Dongeradeel.

* Oost- en Westdongeradeel waren twee gemeenten die grensden aan de gemeente Dokkum. De gemeenten waren de rechtsopvolgers van de gelijknamige grietenijen ** en hebben bestaan tot 1984.

**Vroeger waren er geen gemeenten. Toen noemde je dat grietenijen. De woorden grietenij en grietman zijn afgeleid van het oud-Friese greta. Greta betekent aanspreken, begroeten, uitdagen, aanklagen, beschuldigen, beoordelen of vonnissen.

Bron: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Dokkum>

FERWERDERADIEL

De gemeente Ferwerderadiel ligt aan de Waddenzee, heeft 10.1 km kustlijn en het dorp Ferwerd is de hoofdplaats. Ferwerderadiel ontleent zijn naam aan het dorp Ferwerd. Waarschijnlijk is het woord Ferwerd afgeleid van het woord 'feer' of 'ferah', wat 'oude begraafplaats' betekent.

Het gemeentewapen werd al in 1393 gebruikt. Maar de Hoge Raad van Adel in Den Haag heeft het op 25 maart 1918 pas officieel bevestigd. De omschrijving van het wapen is "Zijnde van lazuur, beladen met zeven sterren van goud, paalsgewijze geplaatst, twee, drie, twee, het schild gedekt met een gouden kroon."

De eerste grietman (soort burgemeester) van Ferwerderadiel heette Yornd (Jouwerd) Bottingha (Bottinga of Botnia) en woonde in Marrum. Hij wordt al genoemd in oorkonden van 1418. De gemeente bestaat nu uit twaalf dorpen en acht buurtschappen en heeft enkel Friestalige plaatsnaamborden. Het buurtschap Bartlehiem ligt gedeeltelijk in de gemeenten Leeuwarderadiel en Tytsjerksteradiel. In laatstgenoemde wordt Bartlehiem gezien als een officiële kern. Dit is echter niet de eerste samenvoeging. In 1979 stelde Gedeputeerde Staten voor om Ferwerderadiel samen te voegen met de gemeente Leeuwarderadeel met een nieuwe naam, namelijk Noarderlan. Toen de plannen voor samenvoegen werd overgenomen door toenmalig minister van Binnenlandse Zaken, de heer Hans Wiegel, is de fusie uiteindelijk niet doorgezet.

Bron: <https://www.ferwerderadiel.nl/over-de-gemeente/geschiedenis.html>

KOLLUMERLAND C.A.

Kollumerland c.a. staat voor Kollumerland en Nieuwkruisland en is de enige gemeente in Fryslân waar zowel Fries als Gronings gesproken wordt. Dit heeft te maken met de

taalgrens die dwars door Kollumerland loopt. In het westelijke gedeelte (het vroegere Oostbroeksterland) wordt Fries gesproken en in het oostelijke gedeelte (het eigenlijke Kollumerland) het Groningse dialect Kollumerlands. Dit dialect is een Nedersaksisch Westerkwartiers dialect. Maar omdat er veel Friese invloeden in zitten wordt het ook wel als een Fries dialect gezien. En dat maakt weer dat het Kollumerlands een brug is tussen het Fries en Nedersaksisch. In de hoofdplaats Kollum spreekt men Kollumers, wat weer een variant op het Stadsfries is.

Het **wapen van Kollumerland en Nieuwkruisland** is het gemeentelijke wapen. De beschrijving luidt als volgt:

"In drie gelijke delen verdeeld, het bovenste van zilver, het middelste van goud, beladen met een roode ster en het onderste gedeelte groen. Het schild gedekt met eene kroon van goud."

De beschrijving vermeldt niet dat de kroon drie fleurons en twee keer drie parels heeft. De kleuren van het wapen kennen in de loop der tijden nogal wat wijzigingen. Er bestaan ook wapens met een rood schild en een zilveren dwarsbalk waarop een gouden ster. De oorsprong van het wapen blijft onbekend, mogelijk is er een verband met het dorpswapen en de vlag (rood, geel en groen) van de hoofdplaats Kollum. Het wapen werd volgens Koninklijk Besluit van 25 maart 1816 aan de gemeente bevestigd.

Heraldisch* gezien is het kleurgebruik onjuist, omdat een zilveren en een gouden vlak niet tegen elkaar aan mogen liggen. Deze eigenschap maakt het tot een zogeheten raadselwapen.

* *heraldiek of wapenkunde in de meest algemene zin is de wetenschap die zich bezighoudt met de studie naar het ontstaan, de ontwikkeling, het gebruik, het recht, de reglementering en de beschrijving van wapens van personen, families en instellingen.*

Verwante wapens van de gemeente

Kollumerland

Oostdeel

Kollumer/

Nieuwkruisland

Kollum

In 750 na Chr. bestond de gemeente uit een kleine nederzetting, Colheim genaamd. Later werd het ook wel Kollumerterp genoemd. Eeuwenlang groeide de gemeente door landaanwinning en bedijkingen. Tot en met de 14e eeuw was het hele gebied onderdeel van de gemeente Dantumadiel. Tot er twee grietenijen ontstonden, te weten Oostbroeksterland (ten westen) en Kollumerland (rondom Kollum). In de regio was een strijd tussen de Schieringers en de Vetkopers (de partijschappen). Dit veroorzaakte dat in 1443 de grietenijen zich aansloten bij de provincie Groningen. Dit duurde tot ca 1497 toen Albrecht van Saksen de macht in Friesland overnam en niets met Groningen te maken wilde hebben. De vetkopers kwamen in opstand en sloten zich aan bij de Geldersen. Ook Kollumerland sloot zich aan bij de Geldersen en keerde terug naar het Friese land. Nieuw Kruisland, dat bestond uit de dorpen Kollumerpomp, Munnekezijl en Warfstermolen, werd een zelfstandige grietenij tot aan ca 1578. Toen sloot het zich aan bij Kollumerland en was de grietenij Kollumerland en Nieuwkruisland een feit. Tussen 1811 en 1816 werd Kollumerland verdeeld in drie gemeenten, te weten Kollum, Burum en Westergeest/Oudwoude. De verdeling werd in 1816 weer opgeheven.

De gemeente Kollumerland c.a. bestaat nu uit twaalf officiële kernen (dorpen) en twintig buurtschappen.

De c.a. achter Kollumerland betekent cum annexis. Dit Latijnse woord betekent toebehoren of wat erbij hoort. De gemeente dankt de c.a. aan de afsluiting van de Lauwerszee in 1969 die vanaf dat moment het Lauwersmeer werd (een boezemmeer). Hierdoor kreeg Kollumerland er 2700 hectare grond bij en werd c.a. de bijzondere toevoeging aan de gemeentenaam.

Bron: https://nl.wikipedia.org/wiki/Kollumerland_en_Nieuwkruisland

DE TOREN

'Het is een bouwwerk dat aanmerkelijk hoger is, dan het breed en lang is. Breedte en lengte zijn ongeveer gelijk. Het kan alleenstaand zijn of met een ander gebouw verbonden zijn. Het steekt in de regel boven de gebouwen uit'. Zo staat het vermeld in o.a. Wikipedia. We zien ze dagelijks en vinden ze vanzelfsprekend. Ze horen bij het dorp, stad en landschap. Soms horen we een klok luiden. Bijvoorbeeld als het etenstijd is of tijdens een begrafenis. Maar als we eerlijk zijn denken we er vaak niet bij na. Ze horen er gewoon bij... torens.

Als je gaat zoeken op het woord toren(s) krijg je ontzettend veel soorten. Bijvoorbeeld belfort, belvédère, boortoren, campanile, donjon, erkertoren, koeltoren, minaret, poorttoren, seintoren (of semafoor), televisietoren, uitkijktoren, verkeerstoren, vieringtoren, vuurtoren, waltoren, watertoren, fabriekstoren (schoorsteen) en kerktoren.

Daarnaast zijn er diverse soorten functies, zoals een toren als statussymbool. Sprekend voorbeeld hiervan is de toren van Babel. Wikipedia zegt het er volgende over:

*De **toren van Babel** is een mytisch bouwwerk uit de Hebreeuwse Bijbel. In het verhaal in Genesis 11:1-9 werd er op aarde nog één taal gesproken en trokken na de zondvloed alle "mensen in oostelijke richting" en vestigden zich op de vlakte van Sinear. Daar bakten ze stenen en zeiden:*

"Laten we een stad bouwen met een toren die tot in de hemel reikt. Dat zal ons beroemd maken, en we zullen niet over de hele aarde verspreid raken.' Maar toen daalde de Heer af om te kijken naar de stad en de toren die mensen aan het bouwen waren."

Hij maakte dat de mensen, die eerst één taal hadden, aan spraakverwarring ten offer vielen en elkaar niet meer konden verstaan. De bouw van de stad en de toren werden gestaakt. God verspreidde vervolgens de mensen over de aarde. De stad kreeg de naam Babel, wat afgeleid is van het Hebreeuwse woord balal, "verwarring brengen".

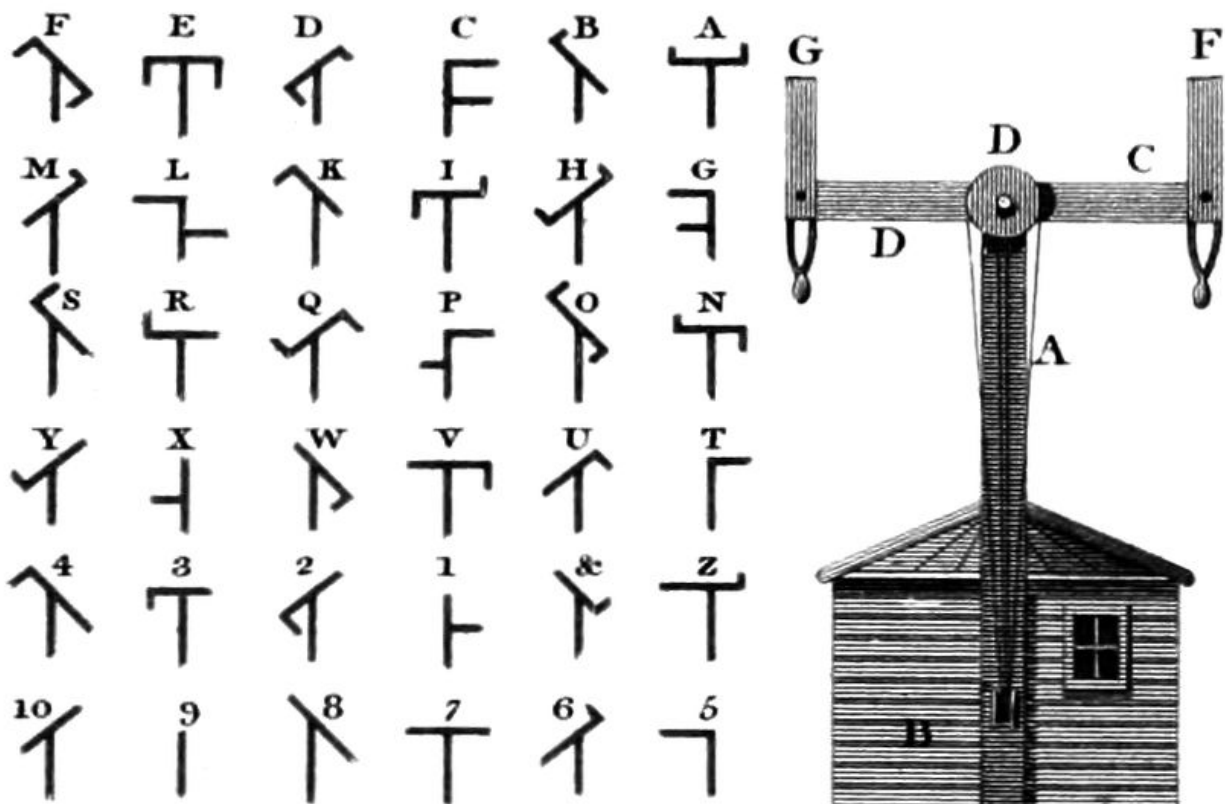
Toren van Babel/Pieter Bruegel, 1563

Vanouds werden torens gebruikt voor militaire doeleinden. Denk aan de verdedigingstorens van kastelen. Maar ook kerktorens waren hiervoor geschikt. Doordat ze overal bovenuit staken konden ze goed gebruikt worden als uitzichttorens. Daarom waren (en zijn) de torens soms eigendom van de gemeente en niet van de kerk. De kerktorens waren in die tijd soms versterkt en verdedigbaar en omdat ze zo sterk en robuust waren, werden belangrijke zaken in de toren opgeborgen. Werden de torens dus gebruikt als opslagplaats.

Kerktorens werden vroeger ook gebruikt als baken voor zeelieden en als oriëntatiepunt voor de landmeetkunde. Later werd de bakenfunctie min of meer vervangen door vuurtorens. En natuurlijk werden kerktorens gebruikt om mensen van informatie te voorzien of te waarschuwen. Denk aan klokgelui, torenuurwerk en een carillon om mooie klanken over de omgeving te verspreiden. Een bijzondere informatievoorziening werd door Claude Chappe ontwikkeld in 1810. Het betrof een optische semafoor die op een reeks kerktorens werd bevestigd, zodat er een snellere berichtgeving ontstond in het Napoleontische rijk.

Claude Chappe ontwikkelde werelds allereerste telegraafstelsel dat op een toren werd geplaatst.

Voorbeelden van diverse torens

Romeinse wachttorens

Uitkijktoren

Brandtoren

Luchtwachtoren

Vuurtoren als uitkijktoren

Hoogzit voor de jacht

Belvedere Oranjewoud

Pagode

Brandtoren Reusel

Wachttoren Oost Duitsland

Toren steenfabriek Oostrum/Dokkum

Bron: [https://nl.wikipedia.org/wiki/Toren_\(bouwwerk\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Toren_(bouwwerk))

KERKTORENS

Terug naar de kerktorens. Een kerktoren is dus een hoog opgaand bouwwerk dat bij een kerk hoort. Klinkt allemaal heel logisch. Meestal is een toren vierkant of bijna vierkant. Maar soms zijn ze zeshoekig, achthoekig en heel soms rond. Ook de doelen van een kerktoren kunnen verschillen. Denk aan verdediging van dorp of stad, uitzichtpunt tegen vijanden en branden en natuurlijk als blikvanger voor de kerk, dorp, stad en regio. Bovenop de toren staat meestal een symbool. Zo zie je op torens van protestantse kerken vaak een weerhaan die de windrichting aangeeft. Op een katholieke toren staat meestal een kruis. Negen van de tien keer maakt de toren deel uit van de kerk. Maar dat is niet altijd zo. In Onstwedde (Groningen) bijvoorbeeld is de toren veel ouder dan de kerk. Deze zogeheten Juffertoren werd gebruikt als verdedigingstoren waar de bevolking in schuilde als er gevaar dreigde. Pas veel later is de kerk er tegenaan gebouwd.

Hervormde kerk Onstwedde met de Juffertoren

Soms staat een toren los van de kerk. Zoals in Ballum (Ameland) en Oosterhesselen.

Ballum, Ameland

Oosterhesselen

In Utrecht verwoestte een grote storm (1 augustus 1674) het middenschip van de Dom, waardoor de toren ook los kwam te staan.

Tekening: Herman Saftleven

Kerktorens zijn vaak gebouwd met een andere reden dan wij nu denken. Zo kon een toren als schuilplaats dienen bij overstromingen of als uitkijktoren. In de toren van de Grote Kerk in Breda zaten eeuwenlang 2 bedsteden voor de wakers die in de gaten hielden of er ergens brand was of er een vijand aankwam. Zij woonden dus in de toren en luidden de klok als het nodig was. De toren van Holwerd deed dienst als vuurtoren (Holwerd lag toen nog aan zee), gevangenis, bergruimte voor defensie, tolhuis en misschien wel voor nog veel meer zaken. Torens waren ook belangrijk om een route aan te geven. In die tijd hadden ze natuurlijk nog geen echte wegen, wegwijzers, navigatie etc en aan een toren kon je zien dat daar een dorp, stad of nederzetting was. De klok op de toren liet zien hoe laat het was. Wel handig in een tijd waar bijna niemand over een horloge beschikte. Bovendien was de tijd niet overal gelijk. Zo kon het in Dokkum bijvoorbeeld vijf minuten vroeger zijn dan in Kollum of Ferwerd. Een gelijke tijd werd pas ingevoerd toen er openbaar vervoer kwam. De landelijke tijd zoals we die nu kennen werd pas ingevoerd toen de spoorwegen kwam.

Er zijn heel veel verschillende vormen kerktorens. Zo is er de achtkantige spits tussen vier topgevels, afgeknotte spitsen, gedraaide spitsen, gemetselde spitsen, ingesnoerde spitsen, kruisdaktoren, naaldspitsen, spitsen met ui-vorm, zadeldaktoren en ronde torens. In Fryslân hebben we geen brandtoren. Die stonden enkel in dichtbeboste

---

gebieden waar ze een netwerk vormden om bosbranden te ontdekken. Bijna alle brandtorens zijn afgebroken toen er vliegtuigen kwamen. In onze nieuwe gemeente staan onder andere de volgende torens: kerktorens, schoorstenen van (oude) fabrieken, watertorens (Dokkum en Schiermonnikoog) en voor zendmasten voor mobiel en tv.

Watertoren in Dokkum. Architect: J.J.M. Vegter en gebouwd in 1958

Bron: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Kerktoren>

Windhanen

Als je goed kijkt zie je boven op torens vaak iets staan. De bekendste is de wind- of weerhaan. Heel vroeger werden torenspitsen voorzien van een bol, kruis of haan om de boze geesten tegen te houden. Dit samen met een donderbeitel en hamer. Tijdens de overgang naar het Christendom wilde men de haan behouden en koppelen aan het nieuwe geloof. De haan was namelijk ook het symbool van Petrus die Jezus verraadde. Na zijn derde verraad kraaide een haan. Bij windhanen zou je denken dat deze de richting van de wind aangeven. Maar dat is niet altijd zo. Soms draait de windhaan helemaal niet mee en laat dan dus niet zien uit welke hoek de wind waait. Maar het zijn niet alleen hanen zijn die op torens staan. Zo staat er op de Martinitoren in Groningen een paard, op de Kloosterkerk in Assen een bazuinblazende engel en op de spits van de Jacobikerk in Utrecht een jacobsschelp. Op Lutherse kerken staat meestal een zwaan. In de heidense tijd was de zwaan een heilig dier en werd in verband gebracht met elfen en goede-vrouwen. Maar ook voor christenen had de zwaan een bijzondere betekenis. De zwaan verwijst naar theoloog Johannes Hus. In 1415 werd hij in Praag op de brandstapel gegooid omdat men dacht dat hij een ketter was. Toen zou hij het volgende geroepen hebben: 'Jullie verbranden een gans (Hus betekent in zijn landstaal namelijk gans), maar er zal een zwaan herrijzen'. Deze uitspraak werd later gekoppeld aan Maarten Luther en zo werd de zwaan uiteindelijk overgenomen door Christenen en op kerktorens gezet. Op kerken bij de kust zie je soms een schip, zoals in Peasens.

windhaan

Martinitoren Groningen

Replica van de windwijzer van de kerktoren van Paesens: een zeesnik. Bron: Maritiemdigitaal.nl

Bron: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Windhiaan>

KLOKKEN

We horen ze dagelijks. En vaak denken we er helemaal niet bij na. Op een of andere manier horen ze er gewoon bij. Kerkklokken. Voor veel mensen klinken ze allemaal gelijk. Maar als je goed luistert ontdek je dat elke klok een ander geluid heeft. En dat het niet zo gemakkelijk is om een klok een mooi geluid te laten maken, blijkt wel uit onderstaande.

Een stukje historie. Duizenden jaren voor de Christelijke jaartelling waren er in China al klokvormige voorwerpen. Zo werden er archeologische bewijzen in China gevonden van aardewerken klokken met klepels daterend van rond 3000 voor Chr. (Chinese steentijd). Rond 2000 voor Chr. werden deze vervangen door ijzeren klokken. Rond 1600 tot 1050 voor Chr. werden tijdens de Shang-dynastie de ijzeren klokken vervangen door koperen klokjes die gebruikt werden als ceremoniële en hofmuziek. De ijzeren klokken/klokjes werden vanaf die tijd gebruikt op strijdswagens en als hondenbellen.

The shang dynasty
1700-1027 B.C.

- The Shang Dynasty lasted almost 600 years (1700-1027 BC.)
- There were a total of 30 emperors throughout 17 generations.

In Nederland kwam de luidklok pas toen het Christendom zijn intrede deed. Deze klokken hadden absoluut niet het geluid wat wij nu kennen. Het waren gewoon klokvormige voorwerpen met een geluid. De oudste klok van Nederland hangt, voor zover we nu weten, in de Sint-Agathakerk in Oudega en dateert van ca. 1200 na Chr. De oudste gesigeneerde luidklok van Nederland die nu nog bestaat, bevindt zich sinds 1916 in het Rijksmuseum in Amsterdam. Hij is gemaakt rond 1285 en komt uit de eerste kerk van Hekelingen.

Oudste gesigeneerde klok in Nederland. Bron: Klok & Peel

Luidklokken werden voornamelijk gegoten door de monniken, totdat het werd overgenomen door reizende klokkengieters. Tijdens de Tweede Wereldoorlog vond er onder andere in Nederland een grote klokkenroof plaats. De Duitsers eisten heel veel klokken op en smolten ze om tot bijvoorbeeld kanonnen. Gelukkig konden historische klokken van voor de 18e eeuw meestal wel behouden worden.

Klokkenvorderingen of, wat minder aardig gezegd, **klokkenroof**, is een gebruik dat al minstens tot het begin van de 15e eeuw teruggaat. Het opeisen van torenklokken als het oorlog was, was niet heel gek. Het brons was namelijk nodig voor het gieten van kanonnen. Schattingen gaan ervan uit dat in de Eerste Wereldoorlog rond 65.000 klokken werden omgesmolten, in de Tweede Wereldoorlog rond 45.000 uit Duitsland en uit de bezette gebieden nog eens 35.000.

Zo zijn er dus heel veel klokken verdwenen. En dat is erg jammer. Luidklokken zijn namelijk heel belangrijk, cultuurhistorisch gezien. Op de meeste klokken staan namelijk gegevens over wie de klok gegoten heeft, het gietjaar, schenkers, opdrachtgevers, patroonheiligen (patrocinia) enzovoort.

Het luiden van klokken

Zolang er klokken bestaan worden deze geluid, zoals bijvoorbeeld het driemaal luiden per dag. Dit werd vanaf ca de 14e eeuw gedaan door kloosters en kerken om op te roepen tot gebed. Zo werd een dag eigenlijk in drie delen verdeeld en ontstond het Angelus kleppen (*kleppen is het zo aantrekken van de klok dat de klepel maar een kant raakt*) cq luiden waarin opgeroepen werd tot het bidden van 'De Engel des Heren'. Het traditionele Angelus luiden bestaat uit het kleppen van 3 x 3 slagen, met een tussentijdse interval van ca. 8 seconden om 06.00, 12.00 en 18.00 uur. Na het kleppen wordt er ca. 2 minuten nageluid. Omdat het heel moeilijk is om een grote klok te kleppen, wordt er met een kleine klok geluid. Vandaag de dag zijn er nog een aantal plekken waar dit Angelus luiden gebeurt.

Het Onze Vader. Dit is met name een Luthers gebruik. Als vroeger het Onze Vader in de kerk klonk, werd de klok geluid. Zo wisten mensen in de omgeving dat er op dat moment het 'Gebed des Heren' werd gebeden.

Mensen oproepen naar de kerkdienst te gaan is net zo oud als de kerk zelf. In het Oude Testament wordt al gesproken om het volk bijeen te roepen door het gebruik van instrumenten (Mozes, Numeri 10: 1-10). Als het gaat om het gebruik van de luidklok is er een duidelijk verschil tussen de Rooms-Katholieke- en Protestantse kerk. In de Protestantse kerk luidt men voor een kerkdienst, terwijl in de Rooms-Katholieke kerk ze gebruikt worden tijdens de liturgie (luiden tijdens het Gloria) en kleppen tijdens de Consecratie (*De **consecratie** vormt het moment in de viering waarop het brood en wijn 'veranderen' in het lichaam en bloed van Christus. Tijdens de consecratie spreekt de priester dezelfde woorden uit die Jezus uitsprak over brood en wijn tijdens het Laatste Avondmaal.*

Tijdluiden. Tijdens de Reformatie* werd het gebruik van kerkklokken grotendeels afgeschaft, dus ook het Angelus. Hiervoor in de plaats kwam het tijdluiden, zoals de middagklok, de papklok**, waarschuwen voor brand of vijanden, rechtspraak of als poortklok.

* Volgens sommigen begon de **Reformatie** al in de vijftiende eeuw onder Johannes Hus. Belangrijke vertegenwoordigers van de Reformatie waren Maarten Luther (Duitsland), Huldrych Zwingli (Zwitserland), Johannes Calvijn (Frankrijk) en John Knox (Schotland). Ze wilden de katholieke Kerk van binnenuit hervormen. De paus en andere leiders binnen de katholieke Kerk wezende Reformatie af en werden hierbij gesteund door Rooms-Katholieke vorsten onder leiding van de jonge keizer Karel V. Hierdoor kwam het tot een breuk tussen de gereformeerden en de rooms-katholieken.

** De **papklok** was vroeger de klok die men 's avonds luidde om het sluiten van de stadspoort aan te kondigen. Dit was voor de mensen die op het land werkten het teken dat het werk erop zat. Zodra de klok luidde, ging men naar huis om een bord warme pap te eten. Vandaar de naam papklok. In Dokkum is het nog steeds traditie om elke avond om 21.50 de klok te luiden. Vroeger gingen namelijk om 22.00 uur alle bruggen omhoog en de poorten dicht om de bewoners van de stad te beschermen en wie niet binnen de bolwerken was, had pech en kon dus niet naar huis).

Wat vandaag de dag nog steeds bestaat is het luiden van de klok bij een overlijden. Vroeger gebeurde dit om de boze geesten te verdrijven. Nu is het een teken van waardig afscheid nemen. Bij de begrafenis zelf wordt er meestal geluid met de grootste klok. Soms zelfs met meerdere klokken, waarbij men aangeeft - door middel van de eerste klok - of het om een vrouw, man of kind gaat. Als men wenst om ingetogen en op sobere wijze te luiden dan wordt er geklept in plaats van geluid.

[https://nl.wikipedia.org/wiki/Klok_\(bel\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Klok_(bel))

Bij deze lesbrief horen een aantal geluidsfragmentjes (wavjes) waarop verschillende luidklokken uit onze regio te horen zijn. Want geen enkele luidklok klinkt namelijk hetzelfde. Deze wavjes kunnen gedownload worden via de website www.kendynomjouwing.nl.

Lesidee

In bijna elk dorp en elke stad staat een kerk. En meestal een kerk met een toren. Aan de hand van deze lesbrief is het misschien een leuk idee om de kerktoren en (luid)klok in eigen dorp of buurtdorp/stad te bezoeken, te onderzoeken en dit in een werkstuk te verwerken. Denk hierbij bijvoorbeeld aan:

- Wat voor soort toren is het;
- Hoe hoog is de toren;
- Staat hij aan de kerk vast of is het een losse toren;
- Hoe oud is de toren;
- Wat is de geschiedenis van de toren/waar werd hij allemaal voor gebruikt;
- Staat er iets op de spits van de toren en zo ja... waarom deze;
- Hangt er een (luid-)klok in de toren of meerdere kleine klokken;
- Wanneer is de klok gegoten;
- Wie heeft de klok gegoten;
- Wanneer wordt de klok geluid of geklept;
- Etcetera.

Alle gemaakte werkstukken willen we graag, na half januari 2019, opnemen in een kortlopende expositie.

Wedstrijd

De nieuwe gemeente zal op 1 januari 2019 een feit zijn. En een nieuwe gemeente heeft recht op een nieuw gemeentelied, vinden wij. Daarom roepen we alle basisschoolleerlingen in de gemeenten Dongeradeel, Kollumerland c.a. en Ferwerderadiel op hun creativiteit los te laten op een mooie en passende tekst voor dit lied. Een jury, bestaande uit o.a. twee songwriters, zal alle inzendingen beoordelen op tekst en creativiteit. De winnende tekst zal door componist Feike van der Zee uit Lioessens voorzien worden van een passende melodie. Daarna zal het lied, door de klas van de winnaar/winnares, samen met de componist en begeleid door muziek, voor het eerst gezongen worden. Dit natuurlijk tijdens een feestelijke bijeenkomst in de hoofdstad van onze nieuwe gemeente, Dokkum. Alle ingezonden liedteksten zullen gebundeld worden in een Ebook, dat op de website kendynomjouwing.nl komen te staan. Dat is dezelfde website waarde luidklokfragmenten op staan.

Voorwaarden liedtekst:

- Minimaal drie, maximaal vijf coupletten van ca. 6 regels elk;
- Passend refrein (niet verplicht, maar misschien wel heel leuk);
- Tekstinhoud moet gaan over de drie voormalige gemeenten/nieuwe gemeente;
- Taal: Frysk, Nederlands of combinatie;
- Per klas maximaal 3 songteksten aanleveren;
- Deadline aanleveren: 9 november 2019.

Tip: Luister naar volksliederen zoals het Fryske- en Nederlandse volkslied, of zoek de songteksten op. Waar gaan ze over, hoe worden zaken bezongen en met welke emotie, etc. Denk aan wat de nieuwe gemeente inhoudt en wat er allemaal te vinden is, zoals het Wad en de Waddenzee, de dijken, de dorpen, de oude kerken, de groene singels, de prachtige luchten, het Lauwersmeergebied, Werelderfgoed, plattelandsregio, etc. Let goed op dat het hier over drie! voormalige gemeenten gaat, met elk hun eigen cultuur, natuur en charmes. Probeer dat in één lied te vangen. Succes!

Leuke aanvulling:

Wist je dat Museum Dokkum een super toffe augmented reality app heeft laten maken van de abdijtoren die vroeger op de Markt in Dokkum stond? Je kunt de app gratis downloaden via www.musarium.nl/abdijtoren

---

Bronvermeldingen overig beeldmateriaal:

Luidklok Ferwerd:

Fotograaf Sjoeke Benoist

Toren van Babel

https://www.google.nl/url?sa=i&source=images&cd=&ved=0ahUKEwiD26qLxN3dAhUP6qQKHUysBwwQMwg0KAAwAA&url=https%3A%2F%2Fnl.wikipedia.org%2Fwiki%2FToren_van_Babel&psig=A0vVaw1qscK2u1zlh22vSacBhguB&ust=1538218365830681&ictx=3&uact=3

Claude Chappe

https://www.google.nl/url?sa=i&rct=j&q=&esrc=s&source=images&cd=&ved=0ahUKEwi zzoy_0-TdAhWla1AKHQcRAU0QMwgyKAAwAA&url=https%3A%2F%2Fnl.wikipedia.org%2Fwiki%2FClaude_Chappe&psig=A0vVaw0UF0XizJ-T04QNVLkQiUka&ust=1538463018918141&ictx=3&uact=3

Eerste telegraafstelsel

https://www.google.nl/url?sa=i&rct=j&q=&esrc=s&source=images&cd=&ved=0ahUKEwi zzoy_0-TdAhWla1AKHQcRAU0QMwhcKB4wHg&url=https%3A%2F%2Fwww.historypod.net%2F03%2F02%2F2nd-march-1791-frenchman-claude-chappe-sends-the-first-message-by- semaphore-machine%2F&psig=A0vVaw0UF0XizJ-T04QNVLkQiUka&ust=1538463018918141&ictx=3&uact=3

Steenfabriek Oostrum/Dokkum

[https://www.google.nl/url?sa=i&rct=j&q=&esrc=s&source=images&cd=&ved=0ahUKEwi u-NKU1OTdAhVPL1AKHRrmCVwQMwhFKBQwFA&url=https%3A%2F%2Fnl.wikipedia.org%2Fwiki%2FSteenfabriek_\(Oostrum\)&psig=A0vVaw0G-8WrytUH6hf_Iff122u5&ust=1538463198486644&ictx=3&uact=3](https://www.google.nl/url?sa=i&rct=j&q=&esrc=s&source=images&cd=&ved=0ahUKEwi u-NKU1OTdAhVPL1AKHRrmCVwQMwhFKBQwFA&url=https%3A%2F%2Fnl.wikipedia.org%2Fwiki%2FSteenfabriek_(Oostrum)&psig=A0vVaw0G-8WrytUH6hf_Iff122u5&ust=1538463198486644&ictx=3&uact=3)

Shang Dynastie

https://www.google.nl/url?sa=i&rct=j&q=&esrc=s&source=images&cd=&ved=0ahUKEwik2q3j1OTdAhUOjqQKHY0WBPYQMwhSKBgwGA&url=https%3A%2F%2Fwww.slideshare.net%2Ffeileeno214%2Fshang-dynasty-3705236&psig=A0vVaw07_mxa4aRUgUdhlaEiuAL0&ust=1538463363558419&ictx=3&uact=3

Juffertoren Onstwedde

https://www.google.nl/url?sa=i&source=images&cd=&ved=0ahUKEwj6_v81-TdAhXHMewKHdIdBAoQMwg1KAlwAg&url=http%3A%2F%2Fuithetmooiestadskanaal.blogspot.com%2F2017%2F08%2Fjuffertoren-onstwedde-open-voor.html&psig=A0vVaw1aHGyClnhXPyo2Cis4TI2-&ust=1538464222518803&ictx=3&uact=3

Kerk Garmerwolde

https://www.google.nl/url?sa=i&rct=j&q=&esrc=s&source=images&cd=&ved=0ahUKEwjchv242OTdAhXIMewKHURRCWgQMwhiKCQwJA&url=http%3A%2F%2Fwww.garmerwolde.net%2Fgeschiedenis.aspx&psig=A0vVaw2cIJMleHUr89m63ufF_Gt9&ust=1538464348397711&ictx=3&uact=3

Kerk Ballum, Ameland

<https://www.google.nl/url?sa=i&rct=j&q=&esrc=s&source=images&cd=&ved=0ahUKEwjfkuqc2-TdAhWRDOWKHWMaAEQQMwhDKBEwEQ&url=https%3A%2F%2Fwww.ameland.erhistorie.nl%2Fproducts%2Fhervormde-kerk-in-ballum%2F&psig=A0vVaw08ZBkQGxSgZq26n56BFYfM&ust=1538465094622580&ictx=3&uact=3>

